
A „stockholmi levél”. Adalékok Békésy György magyarországi kapcsolataihoz

The "letter of Stockholm." Additions to the Hungarian links to György Békésy

Csizmadia Ákos
akos@math.bme.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:

The Hungarian physicist Georg von Békésy, who left Hungary in 1946, was awarded the Nobel Prize in physiology or medicine in 1961. At that time he was working at Harvard University.

In 1961-62 the cold war was at its worst (the construction of the Berlin Wall, Cuban missile crisis). The new Hungarian political authority, which took rigorous retaliatory measures after the 1956 Hungarian revolution, strived for better recognition: the „Hungarian question” had been a case at issue in the United Nations until 1963. In this situation the home coming of professor Békésy, and providing opportunity for him to do researches, would have been a great political success.

The under-secretary of Ministry of Health István Simonovits took the initiative calling Békésy home, and the Hungarian state security also tried it – or at least a short visit home – with the help of a friend of Békésy, Tibor Halm. Although Békésy’s whole family lived in Hungary and he would hardly get used to the American life he never came back to Hungary or visited the country. Yet, he offered his Nobel Prize Medal to the Hungarian National Museum at a meeting in September 1962. The hand-over did not happen at last.

Békésy got an official recognition from Hungary in his life, too, after receiving the Nobel Prize: the Semmelweis University conferred the degree of honorary doctor in 1969.

Kulcsszavak: Békésy György, Magyarország, hidegháború, állambiztonság, orvosi Nobel-díj

Key words: Georg von Békésy, Hungary, cold war, Hungarian state security, Nobel Prize in physiology or medicine

Halm Tibor¹(1972: 194), aki Békésy György barátja és közeli munkatársa volt, 1972-ben így emlékezett vissza az akkor elhunyt Nobel-díjas tudósra: „Utolsó személyes találkozásunkkor (1962, Leyden) avval, a sajnos rajta kívül álló okokból meg nem valósult gondolattal foglalkozott, hogy a Nobel-díj aranyérmét és oklevelét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel, a magyar ifjúság és kutatók épülésére és ösztönzésére.” Halm (1987: 2430) 1987-ben is közölt egy, a másfél évtizeddel korábbival nagyban megegyező szövegű cikket az Orvosi Hetilapban, ahol szintén felidézte ezt az epizódot.

Ez a megjegyzés nem került el Nagy Ferenc figyelmét, aki a Békésy születésének 100. évfordulója alkalmából megjelent két könyv szerkesztője volt. Mindkét kötet előszavában felidézi Halm Tibor visszaemlékezését (Nagy, 1999: 12 és Nagy, Kiss, 1999: 8):

„Békésy György haláláig tartó hazaszeretete a magyar ifjúság iránti kitüntetett figyelemmel párosult. Tudóstársával és közeli barátjával, Halm Tiborral utolsó személyes találkozásukon közölt valami nagyon fontosat. A Nobel-díjas tudós mintegy végakarátát Halm Tibor még Békésy halálának évében, 1972-ben közzétett megemlékezésében örökítette meg: 'Avval a sajnos rajta kívülálló okokból meg nem valósult gondolattal foglalkozott, hogy a Nobel-díj aranyérmét és oklevelét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel a magyar ifjúság és a kutatók épülésére és ösztönzésére.'

Reméljük, Békésy György születésének 100. évfordulóján a magyar ifjúság és mindnyájunk lelkének épülésére, és a nagy elődök követésének ösztönzésére hazaérkezik (Szent-Györgyi Albert Nobel-érme mellé) Békésy György Nobel-érme is.”

A felajánlás mögött azonban több volt, mint romantikus hév vagy hazafias gesztus: a hazájától, családjától elszakadt nagy tudós személyes tragédiája és az 1956 utáni magyar hatalom – bel-, de főleg külföldi – elismertsége további erősítésének szándéka.

Békésy 1961. december 10-én vehette át Stockholmban az orvosi Nobel-díjat. A világ állapota ebben az időben kivételesen zaklatott volt: 1961 a berlini fal építésének és a Kennedy elnök által támogatott kubai emigráns csapatok Disznó-öbölbeli partraszállási kísérletének éve. A hidegháború mélypontjaként a szembenálló felek majdnem az atomfegyverekkel harcolt III. világháborúig sodródnak 1962 októberében, a kubai rakétaválságkor.

Magyarországra tekintve, az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése és azt követő megtorlások után az ENSZ-ben folyamatosan napirenden van – 1963-ig – a „magyar kérdés”. A rendszer fontos külpolitikai célja ezért a konszolidált Magyarország képének felmutatása és elfogadtatása: bizonyítani, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének nem kell az országot problémaként kezelnie. Ha a II. világháború utáni első magyar származású Nobel-díjas, Békésy György hazatért volna, azt a szocialista Magyar Népköztársaság sikereként lehetett volna felmutatni: egy nagy tudós számára képes az ország elfogadható élet- és kutatási körülményeket nyújtani.

Békésy 1946 óta nem volt Magyarországon. 1947-től, a Nobel-díj átvételekor is, az Egyesült Államokban élt és a Harvard Egyetemen dolgozott. Soha nem szokta meg az amerikai életmódot, és amint lehetett – szerződése lejártá után – otthagya a Harvardot és Hawai-ra költözött; ott is halt meg Honoluluban.

¹ Halm Tibor (1910-1992) 1935-ben szerzett orvosi diplomát. 1938-tól hivatásos honvéderős. 1941-1944 között a Repülőrövid Vizsgáló és Kutató Intézet (ROVKI) szakorvosa volt. A II. világháború alatt katonai megbízások során került kapcsolatba Békésy Györggyel. 1944-45-ben – mivel a nyilasokkal ellenszenvvel viseltetett - büntetőzászlóaljban szolgált. A háború végén angol fogságba esett. 1946-tól különböző munkahelyeken repülőrövid, 1951-től orvos alezredes. 1952 és 1965 között a Repülő Egészségügyi Osztály Magassági Állomásának vezető főorvosaként dolgozott.

A családon, néhány barátan és a szűk szakmai közegeken kívül Békésy Magyarországon tulajdonképpen elfelejtett ember volt. Amikor ez a szembeötlően magyar nevű fizikus megkapta az orvosi Nobel-díjat, itthon újra fel kellett fedezni. Halm Tibornak kulcsszerepe volt megismertetésében. Halm repülőorvos volt, és 1941-ben egy katonai megbízás kapcsán, a Posta Kísérleti Állomáson találkozott először Békésyvel, majd a budapesti tudományegyetemen is együtt folytatták kísérleteiket.² Barátság lett köztük, pedig Békésy nehezen került közel másokhoz. (Dániel, 1990: 105-106)

Halm először a televízióknak nyilatkozott Békésyről. Ezt a szereplését Békésy édesanyja is látta: „Kedves Tibor, végighallgattuk szép értékes... előadását. Lóla lányom szót ismerősének... aki jól van a televíziósokkal, ígérték esetleg megismétlik” – írta egy levélben Békésy Sándorné Halmnak; Békésyné és Halm doktor rendszeresen tartották egymással a kapcsolatot.³ Ezt követően Halm cikket is írt a tudósról és munkásságáról, a Nobel-díj odaítélésének körülményeiről az Élet és Tudományba (1961: 1544-1547).

A magyar kutató által elnyert orvosi Nobel-díj az Egészségügyi Minisztérium figyelmét is felkeltette, és Halm Tiborra, mint Békésyhez vezető kapcsolatra is rátaláltak. Egészen pontosan az akkori miniszter első helyettese, Simonovits István – aki egy közös ismerősüktől szerzett tudomást Halmról⁴ – hívta magához a repülőorvost. Simonovitsnak egyértelmű volt a terve: végleg hazahozni Magyarországra a Nobel-díjas tudóst. A miniszterhelyettes érdeklődésére válaszolva Halm elmondta, hogy szerinte Békésy „az amerikai életformát nehezen tudja megszokni, és feltehetően szívesen jönne haza”, de ennek alapfeltétele egy jól felszerelt laboratórium. Simonovits kérdésére, hogy ez a laboratórium vajon 1 millió vagy 100 millió forintba kerülne-e, Halm úgy válaszolt: körülbelül 1-2 millióba.⁵ Békésy egyéb anyagi igényeit Halm két történettel szemléltette. „1942 vagy 43 karácsonyán Békési napokon keresztül nem mutatkozott, mint kiderült, dolgozott a laboratóriumában. Amikor Halm felkereste őt, munka közben találta és ekkor még vele sem tárgyalt szívesen. Azon kérdésére, hogy napok óta mit eszik, Békési a munkaasztalán található nyers tökre mutatott. Más esetben nem vállalta el 10 000 pengőért sem egy terem akusztikai felmérését, mivel nem tartotta kutatómunkájával összeegyeztethetőnek.”⁶ Simonovits a kedvező válaszok után elküldte a beszélgetésről készült feljegyzését a pártközpontba Óvári Miklósnak, az MSZMP

² Dániel József idézett művén túl, lásd erre még: Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára ÁBTL 3.2.4 K-1503 95-96. Halm Tibor Békésy Györggyel való kapcsolatáról, 1962. augusztus 11.

A 3.2.4 K-1503 „Ocskay” dosszié minősítése államtitok volt, amit legutóbb 1986. február 1-én hosszabbítottak meg, 2045. április 9-ig. A minősítés feloldására a 2003. évi III. tv. 2§ 1. bek. értelmében került sor.

³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 185/2 sz. boríték 185/2/1. Békésy Sándorné levele Halm Tibornak, 1961. november 3.

⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 56-61. Jelentés, 1962. március 27.

Simonovits István (1907-1985) 1932-ben szerzett orvosi diplomát, hematológus. Ettől az évtől kezdve a KMP-nek is tagja volt. A II. világháború alatt munkás-sportegyesületek orvosa, a Vörös Segély keretében ellátta a bebörtönzött kommunistákat és családtagjaikat. 1945 januárjában egyik megszervezője volt a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének. 1945-től vett részt kormányzati munkában: 1954-től miniszterhelyettes, 1957-63 között a miniszter első helyettese. 1964-től az Országos Vértranszfúziós Szolgálat főigazgatója. A SOTÉ-n tanszékvezető egyetemi tanár. 1985-ben az MTA levelező tagja.

⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 38. Feljegyzés, 1961. november 2.

⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 56-61. Jelentés, 1962. március 27.

Tudományos és Kulturális Osztálya helyettes vezetőjének.⁷ Ennek a lépésnek a következményeként az ügy túlnőtt az Egészségügyi Minisztériumon, és kis kitérő után átkerült a belügyhöz: a Politikai Nyomozó Főosztályhoz, azaz (1962-től) a III-as Főcsoportfőnökséghez. Ekkor kiderült: a terv nem új, korábban már – 1949 és 1956 között – foglalkoztak azzal, hogy Békésyt vagy hazahozzák, vagy ügynökként bevonják a hírszerző munkába.⁸ Az adatgyűjtésen túl azonban nem jutottak, aktája irattárba került, és jó időre elfeledkeztek róla. 1961 őszen-telén azonban, összegezve az addigi információkat, a BM arra jutott, hogy „célszerű lenne nevezettet felkeresni és vele beszélgetést folytatni hazajövetelét, illetőleg általában lehetőségeit illetően”.⁹ Békésy ugyanis a „halláséleten területén a világ egyik legkiválóbb kutatója”, akinek ugyan az Egyesült Államokban kiváló lehetőségei vannak a kutatások végzésére, ám „környezetével és főleg a tudományos élet üzleti jellegével szemben többször kifejezte nemtetszését”. S bár Békésy „politikai beállítottságát pontosan nem ismerjük”, „itthonléte alatt politikai kérdésekben passzív volt. Ellenséges megnyilvánulásai a felszabadulás után nem voltak, rendszerünkkel szemben elvi ellentéte nem volt”; „a szovjet tudománynak mindig nagy elismeréssel adózott”, és járt is a Szovjetunióban előadókörúton. Békésy hazaküldött írásából megállapítják, hogy „többszöri motívum volt leveleiben a honvágy (leveleit 1956 óta nem ellenőrizzük), aláhúzta, hogy továbbra is ragaszkodik magyar állampolgárságához.” Az anyjához írt levelek hangneme „őszinte és ragaszkodó”. Arra következtetnek, hogy Magyarországról való távozásának oka a világháború utáni nehéz gazdasági helyzet, és „...nem akart kintmaradni, és az útlevelel megvonás fájdalmasan érintette, olyan gondolatai voltak, hogy idehaza reá nincs szükség”.¹⁰

A következőkben anyjához írt további leveleit is megszerzik, illetve elkezdik azokat rendszeresen ellenőrizni. Ezekből kiviláglik, hogy Békésy rossz lelkiállapotban van. Aggódik egzisztenciája miatt. Még szerződése van a Harvarddal, de utána nem tudja, miből fog élni (a Nobel-díjjal járó összeget éppen ezért félreteszi). Egyre kevésbé látja az élet értelmét, a Nobel-díj is azt mutatja, hogy az egész csak szerencse dolga. A hirtelen támadt népszerűség is teher, nehezen viseli a sok meghívást, a rengeteg levelet. Arra gondol, hogy elutazik Afrikába, ahol senki nem fogja megtalálni (illetve ott szeretne végleg letelepedni). Aminek viszont örül: a magyarországi táviratok, különösen az, amelyik a Posta Kísérleti Állomásról érkezett – és amely emlékeket idézett fel benne.¹¹

Békésy helyzetének ismeretében a cél 1962 áprilisára egyértelműen kimondatott. „Annak, hogy dr. Békésy György Nobel-díjas fizikus visszatér hazájába és kutatásait itthon folytatja, nagy politikai jelentősége lenne”¹², és „célünk Békésit operatív kombinációkkal befolyásolni, hogy véglegesen Magyarországon telepedjen le”.¹³

Hogy Halm Tibor legyen Békésy felé a közvetítő, arra a doktort szinte kérni sem kellett: ahogy egyszer fogalmazott, „nagy szükségünk volna rá, mert szerintem iskolát kellene

⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 38. Feljegyzés, 1961. november 2.

⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 35. Jelentés, 1961. december 1. Békésy ügyével a II/3. Osztály, majd az 1962-es átszervezés után a III/I. Csoportfőnökség foglalkozott: azaz mindvégig a hírszerzés. Az állambiztonsági szervezetre lásd: Tabajdi, Ungváry 2008: 62-66.

⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 37. 1961. november 27. Galambos József miniszterhelyettes aláírásával, aki ekkor a III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség vezetője. Ld.: Tabajdi, Ungváry 2008: 109-110.

¹⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 33-35. Jelentés, 1961. december 1.

¹¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 40-42. Békésy György édesanyjának írt levelei, 1961. október 23., 1961. november 16., 1962. január 4., 1962. február 1., 1962. március 7.

¹² ÁBTL 3.2.4 K-1503 69. Javaslat, 1962. április 13.

¹³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 62. Javaslat, 1962. április 5.

alapítania, tanítványokat nevelni az egyéni kutatómunka mellett¹⁴, és már Simonovits Istvánnak rögtön javasolta, hogy a Nobel-díj átadásra ők ketten utazzanak ki, és beszéljenek Békésyvel – amit azonban Simonovits nem tartott keresztülvihetőnek.¹⁵ Reális célnak tűnt viszont, hogy Leidenben találkozzanak 1962. szeptember 5. és 8. között, ahol egy konferencián (Sixth International Congress of Audiology) Békésy fog elnökölni.¹⁶

Addig is a legtöbb haszonnal kecsegtető vonal – Halmon keresztül – Békésy édesanyjának befolyásolása és a tőle való információszerzés volt. Megtudhatták, hogy Békésyné már gondolt arra, hogy hazahívja fiát néhány hétre, de félt attól, hogy Szibériában kötne ki, vagy legalábbis véglegesen arra kényszerítenék, hogy a Szovjetunióban dolgozzon. Ezért „Halm doktornak el kell érnie, hogy Békési édesanyja szeptemberig, a leideni kongresszus idejére belássa, hogy fia bántatlanul beutazhat látogatási céllal, vagy esetleg végleges letelepedési szándékkal Magyarországra.” Eközben Békésy Svájcba utazott, amelyre szintén, mint lehetséges későbbi lakhelyére gondolt. Két hétig szándékozott ott maradni, de úgy érezte, hogy a svájci kollégák nem becsülik meg: néhány nap után elhagyta az országot. Ismét csak azt írta anyjának, hogy inkább valamelyik afrikai országban telepszik majd le.¹⁷

Békésy hazahívásának ügye májusra már az MSZMP Politikai Bizottsága több tagjának jóváhagyását bírta. Előbb Nemes Dezső, a történész-hajlamú PB-tag találkozott az esettel, és a következő kézírásos jegyzetet fűzte az anyaghoz, 1962. május 26-án: „Kállai és Biszku elvtárs! Szerintem érdemes a kérdéssel foglalkozni. Egy Nóbél díjas fizikust nyilván tudnánk foglalkoztatni. Tudni kellene hozzá a szakterületét is. Tekintettel arra, hogy Békési fizikus, nem értem, miért tartozna az Egészségügyi Minisztériumhoz az ő foglalkoztatása. Vagy talán elírás történt? Fiziológus helyett írtak fizikust. Nemes” (Eredeti helyesírással idézve, kiemelések az eredeti szövegben.)

Biszku Béla egyetértéséről biztosította Nemest¹⁸; Kállai Gyula még utána is járt Békésynek, és erős magyarországi kötődését megerősítő feljegyzést csatolt.¹⁹

Az akció tehát szabad utat kapott; Halm Tibor leideni részvételét alaposan előkészítették, egy előzetes kölni úttal is megtámogatták.²⁰

A terv azonban kitudódott. Halm visszahallotta egy ismerősétől, hogy „nagy ember lesz”, mert – ahogy Simonovitstól hallotta – Békésyt hazahívják és ő mellette fog dolgozni.²¹ Közvetlen felettesei pedig így biztatták: „Aztán ügyeskedjél, hogy Békési hazajöjjön.”²²

Simonovits István, amellet, hogy nem titkolózott, más meglepetést is tartogatott: nem hagyta, hogy a végrehajtás teljesen a belügyminisztérium kezébe csússzon át. Halmmal az első beszélgetést követően nem találkozott többet, viszont kiküldette Leidenbe Révész György orvos alezredest, hogy ő bonyolítsa le Békésy hazahívását. „Vezető elvtársak által jóváhagyott javaslataink ellenére Révész alezredest még mindig rendelkezik az eü. miniszterhelyettestől olyan megbízással, hogy Békési hazahívása ügyében hivatalosan vele ő ... tárgyaljon.” – olvasható egy feljegyzésben, és Halm az állambiztonsággal együtt ezt súlyos hibának tartotta (függetlenül attól, hogy dr. Halm és dr. Révész baráti viszonyban voltak egymással). A terv ugyanis a III/I részéről – Halmmal egyetértésben – az volt, hogy egy olyan

¹⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 96. Halm Tibor összefoglalása, 1962. augusztus 11.

¹⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 58. Jelentés, 1962. március 27.

¹⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 62. Javaslat, 1962. április 5.

¹⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 71-75. Jelentés, 1962. április 13.

¹⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 88. Feljegyzés, 1962. május 22.

¹⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 90-91. Feljegyzés, 1962. június 14.

²⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 94. Jelentés, 1962. június 18.

²¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 64. Feljegyzés, 1962. április 7.

²² ÁBTL 3.2.4 K-1503 114. Jelentés, 1962. szeptember 1.

érzékeny emberrel, mint Békésy, egy ilyen kényes ügyet a hozzá lehető legközelebb állónak kell lebonyolítania. Előbb elbeszélgetni a tudóssal saját helyzetéről, rádöbentve, hogy ő ide idetartozik, és hazavárják; majd felmutatni, hogy az élet- és kutatási körülmények sokkal jobbak, mint amelyekre ő 1946-ból emlékezhet, abból az időből, amikor elhagyta a háborútól sújtott országot. A Belügy- és az Egészségügyi Minisztérium közti egyeztetések után végül Révész szerepét elvben arra korlátozták, hogy Halm majd bemutatja Békésynek (mivel Révész nem ismeri), és ő lesz jogosult az Egészségügyi Minisztérium részéről az anyagiak megbeszélésére.²³

Hogy Simonovits miért járt külön utat a saját emberével, az egyértelműen nem derül ki a dokumentumokból, de feltevéseink lehetnek. Egyrészt az ő útja nem is volt külön út: Békésy hazahozatalával ő kezdett el foglalkozni, és könnyen lehet, hogy végig is akarta vinni (ő akarta hazahozni a tudóst) ezt az ügyet. De miért nem lehetett ezt megtenni Halm Tiborral? Lehet, hogy a régi vágású katonatiszt nem volt szimpatikus, nem tűnt elég megbízhatónak (az első találkozást nem követte újabb), míg Révész alkalmasabbnak tűnt a feladatra. Halmnak – mint egy jelentés írta róla – időnként kiütközött a „rég típusú gondolkodása”.²⁴ Vele szemben Simonovits Révésszel barátságban volt.²⁵ A személyes kérdéseken túl azonban adott volt a helyzet is, hogy Halmmal nem lett volna lehetőség külön akcióra: ő szorosán és kizárólagosan az állambiztonsággal működött együtt, tehát Simonovitsnak a saját terveihez szüksége volt egy másik közvetítőre.

Végül eljött a leideni utazás ideje. Halm doktort még Svájcba szóló vonatjeggyel is ellátták, ha szükség volna arra, hogy Békésyvel Hollandiából oda tovább menjen. A katonaoorvos mégis csak a helyszínen szembesült azzal, hogy a konferencia pontos helyszíne nem Leiden, hanem a tengerparti Noordwijk. Mire Halm megérkezett, a magyar küldöttség többi tagja már három napja ott tartózkodott, és arról számolhattak be neki, hogy Békésy láthatóan nem örül annak, hogy a magyarok annyira körülveszik. Ezek után vette észre Halm a Nobel-díjas fizikust az elnöki pulpituson, és Révésszel együtt üdvözölték is őt. Az előzetesen egyeztetett terv ekkor felborult: Révész egyből a dolgok közepébe vágott, és előadta Békésynek, hogy hazavárják: másfél millió forintot, munkatársakat, intézetet tudnak számára biztosítani Magyarországon. A hirtelen hívásra Békésy higgadtan reagált. Elmondta, hogy még évekig szerződés köti Amerikába, és addig is olyan eszközökre van szüksége, amelyeket csak az Egyesült Államokban, azon belül is Cambridge-ben (Massachusetts) tudnak számára biztosítani. A szerződése lejártá után pedig nem akar többet audiológiával foglalkozni; mégis, „azután komolyan szó lehet hazatéréséről”. Révész ekkor biztosította a fizikust, hogy nem kell majd audiológiával foglalkoznia. Békésy erre felidézett egy korábbi esetet, amikor Svédországban is előbb felajánlották neki ezt a lehetőséget, de aztán volt valaki, aki nem akart ekkora szabadságot adni a számára – mi lesz, ha Magyarországon is akad majd egy ilyen ember? Révész ekkor megértette, hogy csak minimális eredményt érhet

²³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 64. Feljegyzés, 1962. április 7.; ÁBTL 3.2.4 K-1503 108-110. Megbízólevél, 1962. augusztus 31. (Halm Tibornak adott utasítások); ÁBTL 3.2.4 K-1503 111-112. Feljegyzés, 1962. szeptember 1. (112. oldalon az idézett szöveg); ÁBTL 3.2.4 K-1503 113-114. Jelentés, 1962. szeptember 1.; ÁBTL 3.2.4 K-1503 120-121. Feljegyzés, 1962. szeptember 4.

Révész György (1915-1986) fül-orr-gégész kutatóorvos, 1939-ben szerzett orvosi diplomát Pécsen. A II. világháború alatt kétszer hívták be munkaszolgálatra. 1951-től hivatásos katonaoorvos, 1955-től alezredes. 1967-től a SOTE tanszékvezető egyetemi tanára, 1975-től a Országos Fül-Orr-Gégészeti Intézet igazgató főorvosa volt.

²⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 94. Jelentés, 1962. június 18.

²⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 97. Feljegyzés, 1962. augusztus 1.

el: megkérte a tudóst, hogy látogasson haza. Békésy nem volt elutasító, sőt, láthatóan már gondolhatott erre, mert konkrét tervvel állt elő: hamarosan a Szovjetunióba fog látogatni tíz napra, és onnan majd megpróbál egy hétre Magyarországra is eljutni.²⁶

Halm Tibor végül 1962. szeptember 7-én tudott nyugodtan, négy szemkört beszélgetni Békésyvel. Hazahívnia neki sem sikerült őt; de ekkor történt az a felajánlás, amiről később visszaemlékezéseiben írt. Erről szóló beszámolóját idézzük. „Biztosan tudom, hogy a Nobel-díját szeretné biztonságban tudni. Tekintettel a kritikus nemzetközi helyzetre (Leydenben a kongresszuson történt találkozásom alkalmával négy szemkört az volt a véleménye, hogy rocketháború lesz, s hiába lőnek le száz közül 97-et, éppen elég, ha három leesik), teljesen érthető, hogy legfélétebb értékét a Nobel-aranyérmét és az oklevelét szeretné biztonságban tudni. Svédországba szeretné eljuttatni egy megbízható ismerőssel vagy barátjával alkalomadtán, ahonnan nekem személyesen kellene hazahoznom. Ezt becsületszavamra meg is ígértem neki. Nyilvánvaló, hogy ott egy baráti családnál, véleményem szerint a Holmgren²⁷ családnál a svéd akadémia elnökének özvegyénél fogja deponálni, akikkel a Békésy család személyesen jóba volt és akikhez engem még 1948-ban Békésy személyesen meghívott, de a kat. pol. osztály utazásomat akkoriban nem engedélyezte. Leydenben a következőket mondotta: 'hazám iránti szeretetből és hálám jeléül a magyar államnak szeretném adni az 500 gr-os Nobel-aranyérmét és az oklevelet', ha azt határozottan meg tudom ígérni neki, hogy e relikviákat a Nemzeti Múzeumban úgy fogják őrizni mint a kódexeket. Kb. két hete 'stockholmi levél' fedőnéven ezt az ígéretet módomban volt megadni és kértem válaszát. ... Biztosan tudom, hogy Békésynek ebből semmi baja nem származhatik, mert ha ez olyan kockázatos lenne, ismerte az ő nagy óvatosságát, ilyen ajánlatot nem tett volna. Egyáltalán nem tartom kockázatosnak azt, ha valaki kitüntetését szereteteihez, hazájába juttatja el. Ezt senki, az amerikaiak sem vehetik rossz néven.”²⁸

Békésy tehát Halmtól egy levelet várt, amelyben a doktor közli, hogy „a stockholmi levelet szívesen fogadják”, mire ő az aranyérmét Svédországba küldi, és megüzeni, kitől vehető át.²⁹ Ezt a kódolt üzenetet Halm Tibor egy Békésy Sándornéval közös levelükben (1962. október 27.) írhatta meg – erről a levélről beszélt Halm fentebb úgy, hogy „az ígéretet módomban volt megadni”: „A stockholmi levéllel kapcsolatosan abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy azt írhatom, hogy igen nagy örömmel fogadják. Egyébként a kérdésben minden úgy lesz, ahogy Te kérted, azaz megbeszéltük. Legnagyobb öröm lesz számomra a stockholmi levél kézhez vétele, mivel azt látom, hogy az itthoniaknak igen nagy örömet okozna. Válaszodat várom! Ölel igaz barátsággal: Tibor”³⁰

Békésy azonban ezek után is nagyon óvatos volt. Előbb 1962 végén közölte Halmmal, hogy a zavaros helyzet (a még alig véget ért kubai rakétaválság) miatt az átadást elhalasztja 1963 nyarára.³¹ 1963. április 24-én Békésy újra üzen, édesanyján keresztül Halmnak: még mindig túl közelinek érzi a kitüntetési ceremóniát, és szeretné, ha ez pusztán személyes ügy maradhatna.³² 1963. július 14-i levelében ismét türelemre inti barátját.³³ A Nobel-aranyérem

²⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 131-133. Jelentés, 1962. október 1.

²⁷ Holmgren (Halmnál Holmgren): Gunnar Holmgren, az Acta Oto-Laryngologica főszerkesztője, az 1930-as évek végétől Békésy közeli barátja volt. 1946-ban Békésy az ő segítségével jutott Stockholmba. (Bernhard, 1999: 35-37 és Kovács, 1999: 27)

²⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 116-117. Halm Tibor kiegészítő jelentése, dátum nélkül

²⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 131-133. Jelentés, 1962. október 1.

³⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 189. sz. boríték 47-48. Békésy Sándorné és Halm Tibor levele Békésy Györgyhöz, 1962. október 27.

³¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 149. Feljegyzés, 1963. március 20.

³² ÁBTL 3.2.4 K-1503 164. Békésy levele édesanyjához, 1963. április 24.

témája így hamarosan elül: már 1962 októberében felmerül, hogy „a Nobel-díjat nem fogadhatjuk el”, mert ebből Békésynek baja lehet.³⁴ (Azaz, amikor Halm még örömmel közölte Békésyvel, hogy hazai részről minden rendben van, már volt a háttérben egy ezzel ellenkező elképzelés – amiről a doktor még, és levelezésüket figyelve azután is jó ideig, nem tudhatott.) A végszó pedig szűk egy év múlva úgy hangzott, hogy „vezető elvtársak úgy döntöttek, hogy a Nobel-díj plakett átvételét ne szorgalmazzuk, mert súlyos kellemetlenségbe kerülhet Békésy emiatt.”³⁵

A Moszkván keresztül tett magyarországi látogatás terve a Nobel-díj kérdésével párhuzamosan napirenden volt. Az állambiztonság először is ellenőrizte Békésy moszkvai meghívásának tényét: kiderült, hogy ez 1962. szeptember 24-ig nem történt meg.³⁶ Ezután meggyorsították az ügyet, és 1963 márciusában a szovjetek már arról értesíthették a magyar titkosszolgálatot, hogy Békésy moszkvai meghívása rendeződött: június 17-én érkezne tíz napra Moszkvába.³⁷ Az eredeti elképzelés szerint a moszkvai magyar nagykövet az Akadémia nevében meghívta volna Békésyt Magyarországra. Nemes Dezső ezt a következő indoklással utasította el: az akadémiai meghívás semmiképpen nem diszkrét, hanem mindenképpen nyilvános, azaz nem járható út: hiszen ha Békésy fél közvetlenül Magyarországra jönni, akkor az MTA-meghívást sem fogja elfogadni.³⁸ Halm Tibor szerint pedig Békésy még Moszkvában sem tenné be a lábát egy magyar nagykövetségre, tartva az amerikai reakcióktól; szerinte inkább célszerű volna, ha Moszkvában egy semleges helyen ő mutathatná be Békésyt vezető személyeknek.³⁹ Békésy családja egyébként – mit sem tudva Halm belügyi kapcsolatairól és egyáltalán arról, hogy Békésy hazahozatalával magasabb szinten foglalkoznak – szintén arra gondolt, hogy az MTA meghívására György talán hazajönne; és éppen Halm Tibort kéri meg, hogy segítse elő ezt a meghívást.⁴⁰

A nehézségeket látva végül legalább azt szeretnék elérni, hogy Békésy találkozzon a moszkvai magyar nagykövettel. Ennek a történetzálnak a vége a következő, magyarázat nélküli rövid félmondat: „a megbeszélés nem jött létre.”⁴¹

Nemcsak a nagykövettel való találkozás maradt el: Békésy Moszkvából Budapestre sem utazott el. Nem akarta túlfeszíteni a húrt, egyszerre menni Moszkvába és Budapestre is, mint édesanyjának írta.⁴²

Politikai érdek lett volna Békésy hazahívása, mégis, a dokumentumokból kiviláglik, hogy a Nobel-díjas tudós helyzetét is figyelembe vették. A szolgálati rutin azonban nem feledkezett meg arról sem, ami számára természetes cél: megkísérelni Békésy ügynökként való beszervezését. Ez korábban, 1952-ben így fogalmazódott meg: „Előfordulhat az, hogy kutatómunkája eredményes befejezéséig nem akar hazajönni. Ez esetben feladatunk beszerzése és foglalkoztatása kell legyen. Beszerzése esetén, mint kutató tudós számunkra értékes anyagokat tudna szerezni.” (Mint az idézetből is látható, a hazahívás ötlete szintén felmerült már ekkor, de még időben közelebbi, elevebb volt a probléma, és azonnal

³³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 171-172. Békésy György levele édesanyjához, 1963. július 14.

³⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 126. Galambos József miniszterhelyettes feljegyzése, 1962. október 3.

³⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 182. 1963. szeptember 16.

³⁶ ÁBTL 3.2.4 K-1503 136. Jelentés, 1962. október 1.

³⁷ ÁBTL 3.2.4 K-1503 149. Feljegyzés, 1963. március 20. és ÁBTL 3.2.4 K-1503 150.

Értesítés, 1963. március 5.

³⁸ ÁBTL 3.2.4 K-1503 161. Javaslat, 1963. április 23.

³⁹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 166-167. Jelentés, 1963. június 7.

⁴⁰ ÁBTL 3.2.4 K-1503 177-178. Feljegyzés, 1963. július 31.

⁴¹ ÁBTL 3.2.4 K-1503 182. Tájékoztató Zalai elvtársnak Washingtonba

⁴² ÁBTL 3.2.4 K-1503 171-172. Békésy György levele édesanyjához, 1963. július 14.

egyértelmű volt, hogy ennek kevés esélye van.)⁴³ Semmi jel arra, hogy akár a szervezési kísérletig eljutottak volna az ötvenes években. 1963-ban ismét előkerült a neve, mint ügynökjelölt – „Ocskay” fedőnéven – hiszen „fontos tippszemély AEÁ területen lévő célobjektumban (Harward (*sic!*) Egyetem).”⁴⁴ Elérni is alig tudták – a szervezést meg sem kísérelhették.

Az eredménytelenség után a III-as Főcsoportfőnökség 1965. április 9-én lezárja a Békésy-ügyet – a vele kapcsolatos dossziét irattárba helyezik.⁴⁵

Még ha a zaklatott időkben nem is kerülhetett közelebb hazájához, Békésy György élete vége felé részesült egy Magyarországról jövő kitüntetésben. Az elismerés ráadásul szakmai körökből érkezett, különösebb „politikai érdek” nélkül. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem 1969-ben ünnepelte alapításának 200. évfordulóját (Semmelweis nevét ebben az évben, november 7-én veszi fel az intézmény), és a jubileumra már két évvel előtte elkezdődtek az előkészületek. Az ünnepi aktusok sorába felvették a díszdoktori címek adományozását is.⁴⁶ Több más tudós mellett Békésy György is a kitüntetésre javasoltak közé került⁴⁷, és 1969. november 12-én, a 200 éves évforduló záróünnepélyeként a Markusovszky Lajos Kollégiumban tartott rendezvényen a SOTE tiszteletbeli doktoráivá is avatták őket. Az ekkor már beteg Békésy, két másik akadályoztatott társával együtt, az erről szóló oklevelet

⁴³ ÁBTL 3.2.4 K-1503 184. sz. boríték 135-142. Feljegyzés, 1952 október 22.

⁴⁴ ÁBTL 3.2.4 K-1503 145. Határozat, 1963. március 14. „Külföldi szervezési jelöltek adatlapjai” Ocskay fedőnéven: ÁBTL 3.2.4 K-1503 186. 1964. október 27. Békésyt a III/I Csoportfőnökség, azaz a hírszerzés szemelte ki, mint ügynökjelöltet.

⁴⁵ ÁBTL 3.2.4 K-1503 187. Javaslat, 1965. április 9.

⁴⁶ Semmelweis Egyetem Levéltár (SE Lt.) 3/a 16. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1966-67. 135., 1967. március 29.

⁴⁷ A 200 éves jubileumi ünnepek sorába illesztett tiszteletbeli doktorok avatásáról 1967-ben döntöttek: lásd a 46. hivatkozást és

SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1966-67. 209., 1967. július 26.

A leendő tiszteletbeli doktorok névsoráról az Egyetemi Tanács 1968. június 5-ei ülésén határozott. Az ezen az ülésen jóváhagyott lista az avatandó díszdoktorokról:

SE Lt. 3/a 17. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1967-68, Az Egyetem alapításának 200 éves jubileumi ünnepein tiszteletbeli doktorrá avatandók személyére javaslat. 398., 1968. május 25. Részletes indoklások, 1968. május 27-i keltezéssel ugyanitt 399-406. Békésy munkásságának rövid ismertetése 401.

Habár az 1971-es Emlékkönyvben (Lombos, Rajháthy, Mészáros, 1971: 49-57) azt találjuk, hogy a tiszteletbeli doktorok listájáról a fenti, 1968. június 5-ei Egyetemi Tanácsülés döntött, a tanácsulési listán szereplők és a ténylegesen avatottak személye között jelentős eltérés van. A jegyzőkönyvi lista 16 nevéből végül csak 7-et avattak fel, viszont három új személy került az avatandók körébe (azaz összesen tíz avatásra került sor). Az eredetileg jóváhagyott listán szerepelt Szent-Györgyi Albert is, aki végül nem lett a SOTE tiszteletbeli doktora, pedig a tanácsulésen még fel is szólaltak mellette (általában kevés felszólalás érkezett a jelöltekhez, akár mellettük, akár ellenük): „Szentgyörgyi professzor 1945 óta tiszteletbeli tagja az Akadémiának.”(375.)

Selye János is a jelöltek között volt, de – mint a jegyzőkönyvben szerepel – „tudományos munkásságával kapcsolatban nem egyöntetű az álláspont”. Elhangzott ugyan védelmében, hogy „díszdoktori avatása feltétlenül helyes”, az avatandók jóváhagyott, 16-os listájára nem került fel.

Selye Jánosról és más jelöltekről: SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1966-67. 206-209., 1967. július 26.

nem tudta átvenni; átadásukról az illetékes nagykövetségek közreműködésével gondoskodtak.(Lombos, Rajháthy, Mészáros, 1971: 49-57)

1971-ben régi magyarországi tanítványa és kollégája, Tarnóczy Tamás(1973: 129) még megpróbálta hazahívni a Budapesten rendezett 7. Nemzetközi Akusztikai Kongresszusra, de Békésy ekkor már nem vállalkozott ilyen hosszú útra. A nagy tudós a következő évben elhunyt.

Hagyatékának anyagi része a világ több pontját gyarapítja – leghíresebb a Nobel Alapítványnak ajándékozott művészeti gyűjteménye. Ebből 1974 decemberében nyílt kiállítás Stockholmban, a Nobel-díj átadási ceremóniát megelőzően, a kelet-ázsiai múzeumban. Hogy Békésy – miután a Nobel-díjjal egyszer már visszatért a magyarországi felejtésből az (el)ismertségbe – milyen könnyen kikerült a politikai érdeklődés látóköréből, arra jellemző az alábbi, a stockholmi kiállítással kapcsolatos külügyi feljegyzés. A tárlatot a svéd király nyitotta meg. Az eseményre meghívták a magyar követet is, és kérték, hogy az amerikai és a svéd zászló mellett kitehessék a magyart is. A magyar külképviselőt kérdéssel fordult az otthoniakhoz: „A zászlókitevéssel kapcsolatban nem tudok javaslatot tenni, mivel nem ismerem a Békésyvel kapcsolatos hazai értékelést.”⁴⁸

Hazánkba 1995-ben került egy terjedelmes gyűjtemény ajándékképpen Honolulu-ból, a Hawai-i Egyetemről: az ottani Békésy-anyag raktárba helyezett részét ajánlották fel a Postamúzeumnak.(Kovács 2003: 41-43) Ha a „stockholmi levél” soha nem is érkezett meg, ez a hagyaték megtekinthető Diósdon, a Rádió- és Televíziómúzeum Békésy-termeiben.

Irodalom

Állambiztonsági Hivatalok Történeti Levéltára ÁBTL 3.2.4 K-1503 „Ocskay” dosszié

BERNHARD, C. G.: *Georg von Békésy at the Karolinska Institute = Georg von Békésy – Centenary Volume*, ed. Marx, G. Bp., Eötvös Physical Society, 1999

DÁNIEL, J.: *Békésy György*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1990

HALM, T.: *Amiért Békésy György Nobel-díjat kapott...* Élet és Tudomány, 16, 49 (1961. december 3.): 1544-1547.

HALM, T.: *In memoriam Békésy György (1899-1972)*. Fül-Orr-Gégegyógyászat, 18, 4 (1972): 193-195.

HALM, T.: *A tanítvány szemével – Békésy György emlékezete*. Orvosi Hetilap, 128, 40 (1987): 2429-2430.

KOVÁCS, G.-né.: *A Békésy hagyaték hazatérése*. Magyar Múzeumok, 9, 3 (2003): 41-43

KOVÁCS, L.: *Békésy György, az orvosi Nobel-díjas kísérleti fizikus*, Szombathely, Savaria University Press, 1999 (Dissertationes Savarienses)

⁴⁸ Magyar Országos Levéltár MOL XIX-J-1-j Külügyminisztérium TüK iratok

1974/IV/Svédország 103. doboz 005754/1 Békésy emlékkiállítás Stockholmban, 1974. november 26.

Emlékkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem fennállásának 200 éves jubileumi ünnepségeiről, összeállította LOMBOS Lajos, RAJHÁTY Gyuláné, MÉSZÁROS András, Bp., Dr. Zoltán Imre, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem rektora, 1971

Magyar Országos Levéltár MOL XIX-J-1-j Külügyminisztérium TüK iratok
1974/IV/Svédország 103. doboz 005754/1 Békésy emlékkiállítás Stockholmban, 1974.
november 26.

A Nobel-díjas Békésy György, szerk. NAGY Ferenc, Bp., Better, 1999

Békésy György emlékezete, szerk. NAGY Ferenc, KISS Csongor, Bp., Better, 1999

Semmelweis Egyetem Levéltár SE Lt. 3/a 16. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1966-67

Semmelweis Egyetem Levéltár SE Lt. 3/a 17. Egyetemi tanácsulési jegyzőkönyvek 1967-68

TABAJDI, G., UNGVÁRY, K.: *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990*. Bp., 1956-os Intézet, Corvina, 2008

TARNÓCZY, T.: *Békésy György 1899-1972*. Fizikai Szemle, 23, 5 (1973. május): 129-133.